مىرزا ئۇلۇغبەگ«تۆت ئۇلۇس تارىخى»ھەققىدە
بۆرىباي ئەخمەدوۋ(ئۆزبېكىستان)
ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرغۇچى:تۇرسۇن ئابدۇللا بەگيار

تارىختا ئۆتكەن شەخسلەر ھەققىدە پىكىر-مۇلاھىزە ئېلىپ بارغاندا ھەزرىتى نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋائىينىڭ مانا بۇ سەتىرلىرى ئىختىيارسىز يادىمىزغا كېلىدۇ.

بۇ گۈلشەن ئىچرەكىي يوقتۇر باقا گۈلىگە سابات،
ئەجەپ سابات ئېرۇر قالسا ياخشىلىق بىلە ئات.

شۇنداق،«ياخشى ئات» ھەرقانداق شەخسنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىگە باھا بېرىشتىكى ئېنىق ھەمدە توغرا مىزان. لېكىن بۇنداق شەرەپكە ھەممە كىشى ئوخشاشلا مۇيەسسەر بولىۋەرمەيدىكەن. فېئودال سىنىپ نامايەندىسى، تاجۇ- تەخت ساھىبى مىرزا ئۇلۇغبەگ (1394-1449) ئالەمشۇمۇل ئىلمىي مۇئاپىقىيەتلىرى بىلەن ئەنە شۇنداق بەختكە ئېرىشكەن ئۇلۇغ شەخسلەردىن بىرى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ كۆپلىگەن پەن ساھەلىرى، جۈملىدىن، ماتېماتىكا، پەلەكيات، مۇزىكا شۇناسلىق ۋە تارىخ ئىلىملىرى بويىچە زەبەردەست ئالىم، ئۇ ئىلىم-پەن، مەدەنىيەتنىڭ كۈچلۈك ھىماتچىسى بۇلۇش سۈپىتى بىلەن تارىخ بېتىدە ئەبە دىل-ئەبەت ساقلىنىپ قالدى.

ئالىمنىڭ ئىلمىي مىراسلىرى XVIIئەسىردىن باشلاپ پۈتۈن دۇنيا ئىلمىي جەمئىيەتچىلىكىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە قارىتىپ كېلىۋاتىدۇ. مىرزا ئۇلۇغبەگ ۋە ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلمىي مىراسنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا مەملىكىتىمىزدە ۋە چەتئەللەردە كۆپلىگەن ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى. مەن بۇ يەردە جون گىروئىس، توماس خايىت، فىرانسۇس بېربي، ل. سېدىيوۋ، ۋ.ۋ. بارتولد، ۋ. ل. ۋىياتكىن، ئي. كىنوبىل، ت. ن. قارنىيازىي، غ. جالالوۋ ۋە باشقا بىر قاتار ئالىملارنى نەزەردە تۇتىۋاتىمەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلۇغبەگنىڭ تەكرارلا نىماس ئىلمىي مىراسى،ئۇ تەسىس قىلغان ۋە رەھبەرلىك قىلغان سەمەرقەند مۇنە جىجىملىك مەكتىپى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمىزنى تېخى يېتەرلىك دىگىلى بولما يدۇ. مەسىلەن،ئالىمنىڭ كۆپ يىللىق ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلى بولغان«زىجىجەدىدى كۆرەگانى» (ئۇلۇغ

بەگ كۆرەگانىينىڭ ئاسترونومىيە جەدۋىلى) ھازىرغىچە بىرەر تىلغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغىنى يوق. (ئە سلىي ئەسەر پارس تىلىدا يېزىلغان-نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن) ئالىمنىڭ مەزكۇر رىسالىسى ھەققىدە، XV-XVII ئەسىرلەردە يېزىلغان ناھايىتى كۆپ تارىخىي ئە سەرلىرىمۇ ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنمىغان. ئومۇمەن ئالغاندا ئەمىرتۆمۈر ھەمدە تۆمۈر بىلەر دەۋرىدە ئىجاد قىلىنغان تارىخىي ۋە باشقا تېمىدىكى ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە نەشر قىلىش توغرىسىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

خۇلاسە كالام، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆپ قىرلىق ئىلمىي پائالىيەتلىرى ئۆزىنىڭ غەرەزسىز تەتقىقاتچىسنى كۆتۈپ ياتىدۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ رىيازەت، پەلەكيات، مۇزىكاشۇناسلىق ۋە تارىخ ئىلىملىرى سا ھەسىدە مىننەتسىز قەلەم تەۋرەتكەن بۈيۈك ئالىم. «تۆت ئۇلۇس تارىخىي»بولسا، ئۇ ئىجاد قىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئالاھىدە مۇھىم ۋە سالماقلىق ئورۇن تۇتىدىغان مەشھۇر ئەسەردۇر.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككي،«تۆت ئۇلۇس تارىخىي» مىرزا ئۇلۇغبە گنىڭ ئىلمىي رەھبەرلىگى ۋە شەخسەن ئىشتىراكىدا يارتىلغان بولۇپ، ئەسەر 1425–يىلى يېزىپ تاماملانغان.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىغا ئۆتۈشتىن ئاۋال ئۇنىڭ ناملىنىش تارىخىي ۋە ئۇنىڭ يارتىلىشىدا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قوشقان تۆھپىسى، شۇنىڭدەك بۇ ئەسەر نىڭ تەتقىق قىلىنىش جەريانىنىڭ قانداق كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆ تىمىز.

ئەسەر«چىڭگىزلارنىڭ تۆت ئۇلۇسى» ۋە «تۆت ئۇلۇس تارىخىي»دېگەن ناملار بىلەن مەشھۇر. لېكىن ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى ئارىسدا بۇ ئەسەرنى بىرىنچى بولۇپ تەتقىق قىلغان ۋە قىسقارتىلغان ئىنگىلىزچە تەرجىمىسنى ئېلان قىلغان ئالىم، پولكوۋنىك مايلىس ئاساسى يىتەرلىك بولمىغان ئەھۋالدا بۇ ئەسەرنىڭ نامىنى «تۈرك خاقانلىرى شەجەرىسى»دەپ ئاتايدۇ. (I.The shajarat ul-Atrak,or Genelogkal Terr of the Turks and tatars, tiranisl and,adrd.By Glonel Milles,London,1832,b.182)). چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شۇنىسى ئايان بولدىكى، ئەسەرنىڭ پەقەت يافەس ئوغلان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى تۈركخان ھەمدە پەرزەنتلىرى، تاتار-موڭغۇللار بىلەن تۈرك تەبىلىلىرى، شۇ نىڭدەك

ئۇلارنىڭ پادىشاھلىرىلا«تۈرك خاقانلىرى شەجەرىسى» ئاساسىدا يېزىلغان، خالاس. ئەسەرنىڭ چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ ئەجدادى بۇزەنجىرقائاندىن ۋە ماۋەرائۇننەھرنى XIII-XVئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە ئىدارە قىلغان چاغا تايخان ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسمى«چىڭگىزلارنىڭ تۆت ئۇلۇسى» ياكى «تۆت ئۇلۇس تارىخي» دەپ ئاتىلىپ، ئەسەرنىڭ بۇ قىسمى مىرزا ئۇلۇغبەگ ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان دىيىشكە بولىدۇ.ئۇنىڭدىن تارشقىرى ئەسەرنىڭ ئۆزىدە كەلتۈرۈلگەن بەزى قەيىتلەرمۇ بىزنىڭ بۇ پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ.

قەيىتلەرنىڭ بىرىدىن مانا بۇلارنى ئوقۇيمىز: «مۆتۋەر تارىخلاردا يېزىلىشچە، ئۇنىڭ نەسلى-نەسەبى ھەممىگە مەلۇم ۋە جۇجىخانغا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئەمما،«تۈرك خاقانلىرى شەجەرىسى»دېگەن كىتاپتا ھېچ نەرسە نەزەرگە چۈشمىگەنلىگى ئۈچۈن ئاشۇ كىتاپنىڭ تاللانما توپلىمى بۇلغان بۇ كىتاپ («تۈرك خاقانلىرى شەجەرىسى»كىتابىدا، ب. ئە)تىمۇ ئۇ توغرىسىدا ھېچ نەرسە يېزىلمىغا ن. بىراق ئېسىمىزدە قالغىنى شۇكى،ئۇ ئۇلۇغۋار پادىشاھ بولۇپ، ئىنسابى بىھىساپ ئىدى»(«تۆت ئۇلۇس تارىخي»قولىيازمىسى،121-بەت) مەزكۇر نەقىلدىن مەلۇم بولىدىكى، بىرىنچىدىن؛«تۈرك خاقانلىرى شەجەرىسى» بىلەن «تۆت ئۇلۇس تارىخي»باشقا-باشقا ئەسەرلەردۇر. ئىككىنچىدىن؛«تۆت ئۇلۇس تارىخي»مەلۇم دەرىجىدە«تۈرك خاقانلىرى شەجەرىسى»گە ئاساس سالغان ئەسەردۇر. يەنە بىر جايدا مۇنداق دىيىلگەن؛«چىڭگىزخاننىڭ تۆت ئۇلۇس تارىخي»ناملىق بۇ مەجمۇ ئەدە تۈركخان ئىبنى يافەس ئىبنى نۇھ ئەلەيھىسسالام ئەۋلادىدىن بولغان پادىشاھلارنىڭ ناملىرى بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر رىسالىدە كەلتۈرۈلگەن تۈركىستان زېمىنى خاقانلارنىڭ ناملىرى،سۇلتان ئەس-سەئىد ئۇلۇغبەگ مىرزەئى شاھىد،-ﷲ ئۇنىڭ قەبرىسنى نۇرغا تولدۇرسۇن،-تەرىپىدىن يېزىلغان تۆت ئۇلۇس خاقانلىرى ھەققىدىكى مەجمۇئەدىن ئېلىندى»(«چىڭگىزخاننىڭ تۆت ئۇلۇس تارىخي» بېر تانىيە مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازما، 182-بەت). بۇ نەقىللەر ئەلۋەتتە، ئەڭ ئاخىرقىسى، چۈنكى بىرىنچىدىن؛ئەسەرنىڭ ئېنىق نامى«چىڭگىزخاننىڭ تۆت ئۇلۇس تارىخي»ئىكەنلىگىنى، ئىككىنچىدىن؛ئۇنىڭ پۈتۈنلەي مىرزا ئۇلۇغبەگ نىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ يەردە ئەسەر ھەققىدە بارتولد ئېيتقان ئايرىم پىكىرلەرمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى،ئالىم ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئىلمىي رىساللىرى («موڭغۇل ئىستىلا سى دەۋرىدىكى تۈركىستان»،«ئۇلۇغبەگ ۋە ئۇنىڭ دەۋرى»ۋە باشقىلار) دا ئۇلۇغبەگنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدىن مەنبە سۈپىتىدە پايدىلانغانلىقىنى ئېيتىدۇ. لېكىن نېمە سەۋەپتىندۇر ئۇنى ئۆز ئەسەرلىرىنى ھۇجۇدقا چىقىرىشتىكى مۇھىم تارىخي مەنبەلەر قاتارىغا كىرگۈز مەيدۇ. ئېنىقراقى،ئۇ«تۆت ئۇلۇس تارىخي» ناملىق بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتىنى بىرقەدەر پەسەيتمەكچى بولىدۇ. چۈنكى ئۇ مۇنداق دەپ ياز ىدۇ:« شاخرۇخنىڭ ئۇغلى ۋە تەخت ۋارىسى ئۇلۇغبەگ (1449-يىلى ئۆلتۈرۈ لگەن)«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نى يازغان. ئەسەر ئۆزنامىغا كۆرە موڭغۇللار

ئىمپىرىيىسىنىڭ تولۇق تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن،لېكىن بەزى مەنبەلەردە، جۈملىدىن،خاندە مىرنىڭ «ھەبىب ئۇسسىيەر»دە ئۇنىڭدىن ئېلىنغان پارچىلار ئۇچرايدۇ. بۇ نەرسىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، موڭغۇللار دۆلىتى تارىخى مۇئەللىپ (خاندەمىر -ب.ئە) ياشىغان دەۋر گىچە بايان قىلىنغان. ئەمما مۇئەللىپ ئاشۇ پادىشاھلار ھەققىدە تولۇق مەلۇمات بەر مەيدۇ. ئەكسىچە،خانلارنىڭ نامىنى نەقىل كەلتۈرۈش بىلەنلا كۇپايىلىنىدۇ، خالا س. شۇ سەۋەپتىنمۇ بۇ ئەسەرنىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەنلىگىدىن ئارتۇقچە قايغۇرۇپ ئولتۇرۇشنىڭ ئاساسى يوق،دىسەكمۇ بولىدۇ»(ۋ.ۋ. بارتولد «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركستان»موسكۋا، 1963-يىل روسچە نەشرىي،1- توم،105-بەت). ئالىمنىڭ يەنەبىر ئەسىرىدىن يەنە مۇنۇلارنى ئوقۇيمىز: «ئۇلۇ غبەگ قەلىمىگە تەئەللۇق دەپ ھىساپلانغان تارىخىي ئەسەر ئېھتىمال ئەدەبىي مە نبە تارىخنى تەنقىدىي تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ماتېرىيال سۈپىتىدە بىرمۇنچە قىز ىقىش پەيدا قىلىشى مۇمكىن،مۇبادا مەزكۇر ئەسەرنىڭ نۇسخىسى تېپىلسىمۇ، مو ڭغۇل ئىمپىرىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئىنقىرازىدىن كېيىن تەشكىل تاپقان دۆلەتلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت مەۋجۇت مەلۇماتلارنى بېيىتىدۇ، دىيىش شۈبھىلىكتۇر»(ۋ.ۋ. بار تولد«ئۇلۇغبەگ ۋە ئۇنىڭ دەۋرى»موسكۋا، 1964-يىل روسچە نەشرىي،2-توم، 2-بۆلۈم. 142-بەت). مېنىڭچە،ئۇنىڭ«تۆت ئۇلۇس تارىخي»غا بۇنداق مۇئامىلە قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى ئىككى. بىرىنچىدىن؛دۇنيانىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدىكى كۈتۈپخانىلاردا مەزكۇر ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسىنىڭ ساقلانمىغانلىغى(مەشھۇر شەر قشۇناس ش.شېفېرنىڭ تەخمىن قىلىشىچە،«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ ئىككى تولۇق نۇسخىسى تۈركىيە كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلانغان، لېكىن بۇ مەلۇماتنى ئېنىقلا ش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىمىزدىن ھېچ بىر نەتىجە چىقمىدى -ب.ئە) ئىككىنچىدىن؛ XVXVIIئەسەرلەرگە ئائىت تارىخىي قولىيازما ئەسەرلەرنىڭ ھاز ىرغىچە قانائەتلىنەرلىك دەرىجىدە تەتقىق قىلىنمايۋاتقانلىقىدۇر. لېكىن ھەقىقەت، پەقەت مەلۇم تېمىغا بېغىشلانغان ئەسەرنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش ۋە ئۇلاردا كەلتۈرگەن مەلۇماتلارنى دىققەت بىلەن تەكشۈرۈش ئار قىلىقلا ئايدىڭلىشىدۇ. بىز بۇنى تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا مەلۇم بولغان پاكىتلاردىن كۆرەلەيمىز. مەسىلەن،تۆمۈرىيلەر دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈ نگەن مۇئەررىخلىرىدىن بىرى خاندەمىر (ھىجرىيە 880- 941- يىللىرى، مىلادى 1475-1534–يىللىرى) ئۆزىنىڭ«خۇلاسەتۇل ئەخپار» ۋە «ھەبىب ئۇسسىيەر» ناملىق ئەسەرلىرىدە«تۆت ئۇلۇس تارىخي»دىن كەڭ-كۇشادە پايدىلانغانلىقى ئاپ-ئاشكارە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن،«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ تۈركىستان خانلىرى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەۋلاد لىرى تارىخىغا بېغىشلانغان بىرىنچى جىلتىنىڭ توققۇزىنچى ماقالىسى ۋە ئۈچۈنچى جىلدىنىڭ بىرىنچى ماقالىسى زور رەۋىشتە«تۆت ئۇلۇس تارىخي»غا ئاساسلا نغان.XVI-XVIIئەسەرلەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇنلانغان مۇئەللىپلەر ئۈچۈنمۇ،ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ ئەسىرى

بىرىنچى قول مەنبە سۈپىتىدە رول ئوينىغان. چۈنكى،مۇئەللىپى نامەلۇم بولغان«تارىخىي گۈزىدە، نۇسرەتنامە» (XVIئەسىر نىڭ باشلىرىدا يېزىلغان)ناملىق ئەسەرمۇ«تۆت ئۇلۇس تارىخىي»غاتايانغان ئەسە ردۇر. «زۇبدەتۇل ئەسەر» (XVIئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا يېزىلغان) كىتا بىنىڭ مۇئەللىپى تۈرك-موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى بايان قىلغاندا؛«بۇ ئەسەرنى يېزىشتا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نامى بىلەن زىننەتلەنگەن «خانلار تارىخىي» ناملىق ئەسىرىگە تايانغان ئىدىم» دەيدۇ.(زۇبدەتۇل ئەسەر، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادىمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتوتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان 608-نومۇرلۇق قولىيازما،86-بەت). بۇ يەردىكى گەپ شۈبھىسىز«تۆت ئۇلۇس تارىخىي »، تېخىمۇ ئېنىقراقى، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى ئۈستىدە كېتىۋاتقاندەك قىلىدۇ.
XVIIئەسىردە ئۆتكەن يىرىك قامۇسىي ئالىم مەھمۇد ئىبنى ۋەلىنىڭ «بەھرۇل ئەسرار»(سىرلار دېڭىزى) ناملىق كاتتا ئەسىرىنى(بۇئەسەر ھەققىدە ئۆز ۋاقتىدا ئۆز پىكىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويانمىز-ئاپتۇر)، ئېنىقراقى، ئۇنىڭ موڭغۇل ئىمپىرىيىسى ۋە چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئىمپىرىيە ئورنىدا قۇرۇلغان ئۇلۇغ يۇرت، يەنى، موڭغۇلىستان،ئالتۇن ئوردا،چاغاتاي ئۇلۇسى،شۇنىڭدەك، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكوخان ئاساس سالغان ئېلخانىلار دۆلىتى(ئىران،ئەزەربەيجان) تار ىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتىنچى جىلدىنىڭ مۇندەرىجىسى ھەمدە مەزمۇن جەھە تتىن ئۇلۇغبەگنىڭ «تۆت ئۇلۇس تارىخىي»غا ئوخشاپ كېتىدۇ.

«تۆت ئۇلۇس تارىخىي»ناملىق بۇ ئەسەرنىڭ ئىجاد قىلىنىش جەريانىغا ئۇلۇ غبەگنىڭ بىۋاستە قاتناشقانلىقى ياكى شەخسەن ئۆزى ئۆز قولى بىلەن يازغانلىقىغا ھېچ بىرشۈبھىگە ئورۇن يوق. يۇقۇرىدا ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىن بۇ پىكىر ىمىزنى ئىسپاتلايدىغان بىر پارچىنى نەقىل قىلىپ يازغان ئىدۇق. بۇنى باشقا تار ىخچىلارمۇ تەستىقلايدۇ.
XVئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخچىلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر(1500-1551) ئۇلۇبەگنىڭ تارىخ ئىلمى ساھەسىدىمۇ سەمەرىلىك ئەمگەكلەرنى قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. مەسىلەن؛ئۇنىڭ «تارىخىي رەشىدىي»ناملىق يىرىك كىتابىدىن بۇ ھەقتە مانا بۇلارنى ئوقۇيمىز:«دانىشمەن پادىشاھ مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر تارىخىي ئەسەر يازدى ۋە ئۇنىڭغا «ئۇلۇسلار تارىخىي »دەپ نام قويدى. («تارىخىي رەشىدىي»،ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەر قشۇناسلىق ئېنىستىتوتى كۈتۈپخانىسى قولىيازما بۆلۈمى 1430-نومۇر، 85- بەت)، ئۇلۇغبەگنىڭ شۇنداق بىر ئەسەر يازغانلىقىنى خاندەمىر بىلەن مەھمۇد ئىبنى ۋەلىمۇ تەستىقلايدۇ.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلارغا تايىنىپ شۇنداق دېيىش مۇمكىنكى،«تۆت ئۇلۇس تارىخىي»رەشىددىنىنىڭ مەشھۇر«جامىئۇت تاۋارىخ»ناملىق ئەسىرىگە ئو خشاش

تارىخچى ئالىملارجامائەسى تەرىپىدىن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بىۋاستە قاتنىششى ۋە رەھبەرلىكى ئاستىدا يېزىلغان.

«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىلىرى بەك ئاز. بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتتۇق، ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. بۈگۈ نگىچە ئۇنىڭ تۆتلا قىسقارتىلغان (مەجمۇئە)نۇسخىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى ئەنگىلىيىدە،بىرسى ھىندىستاننىڭ بەنكىپور شەھرى كۈتۈپخا نىسىدا،تۆتىنچى نۇسخىسى ئامېرىكا قوشماشتاتلىرى خارۋارت ئونىۋېرسىتېتى كۈتۈ پخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئەسەر بىرقاتار تارىخي، جۇغراپىيىۋي مەنبەلەر ۋە رىۋايەتلەر ئاساسىدا يېز ىلغان بولۇپ، مۇئەللىپ كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ بۇكتاپنى يېزىشتا پايدىلانغان مە نبەلىرىنى ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ ۋە«ئېيتىلىشچە»،«قىسسە ۋە تارىخي كىتاپلاردا يېزىلىشچە»،«چاغاتاي ئۇلۇسى ئۆلىمالىرىنىڭ كىتاپلىرىدا كەلتۈر لۈشچە»، « بىرگوروھ ئەدىپ، ھەقىقەتگۈي تارىخ ئەرباپلىرىنىڭ ئېيتىشچە»دېگەندەك ئومۇ مىي ئىبارىلەر بىلەن چەكلىنىدۇ. لېكىن، بەزى جايلاردا ئۆزى پايدىلانغان بەزى ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇئەللىپلىرىنىڭ نامىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر ئاسترنوم ئەبۇ مەئىيشەر بەلخي (886-يىلى ۋاپات بولغان)، بۈيۈك ئالىم،شائىر ھەمدە سەييا ھ راشىددىن ۋاتىبات (1096-1182)، مەشھۇر تارىخچى، دۆلەت ئەربابى ئالاۋۇددىن ئاتامەلىك جۇۋەينى (1226-1283)، راشىددىن پەزلۇ للاھ ھەمەدانىي (تەخمىنەن 1247-1318)، ھەمدۇللاھ مۇستەۋفىئىي قەزۋىنىي (1281-1349) ۋە باشقىلارنىڭ نامىلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. ئالىم تەپسىر ۋە ھەدىس كىتاپلار،رىۋايەتلەردىن پايدىلانغانلىقىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا راشىد دىن، خۇجەندىي ۋە نىزامىيلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان شېئىرىي پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا ئۇلۇغبەگ مەزكۇر ئەسەرنى يېزىشتا ناھايتى كۆپ، مەز مۇن جەھەتتىن خىلمۇ-خىل (تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترنومىيە، نەزمىي) كىتاپلار دىن خېلى كەڭ پايدىلانغان.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز.ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مۇئەللىپنىڭ ئۆزى مەزكۇر ئەسەرنى قىسىم ياكى باپلارغا بۆ لمىگەن. بىز«تۆت ئۇلۇس تارىخي»توغرىسىدىكى بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل بۇر ۇن نەشىر قىلىنغان كىچىك بىر ماقالىمىزدا مەزكۇر ئەسەرنى تۆت ئۇلۇس تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىدىن كېلىپ چىقىپ، تۆت قىسىمدىن ئىبارەت دېگەن ئىدۇق. لېكىن كېيىنچە ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش ۋە ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش جەريا نىدا ئۇنىڭ مۇندەرىجىسى ھەققىدىكى پىكرىمىز ئۆزگەردى. شۇنىڭ بىلەن ئاخىر ىقى ھىساپتا ئۇنى تەخمىنەن مۇقەددىمە ۋە

يەتتە باپقا بۆلۈش مۇمكىن، دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق.

ئەسەرنىڭ مۇقەددىمەسىدە، خۇدايى تائالا، ئۇنىڭ ئەلچىسى پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەنىگە ئېيتىلغان مەدھىيىلەر،ئادەم ئاتىنىڭ يارىتىلىشى ھەمدە ئىسلامىيەتتىن ئاۋال ئۆتكەن پەيغەمبەرلەر (شىس، قەينان، مەھلايىل ۋە باشقىلار)، نۇھ ئەلەيھىسسالام، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

بىرىنچى باپتا؛ تۈركخان ئىبنى يافەس ھەمدە ئۇنىڭ تۈركىستان زېمىنلىرىدە پادىشاھلىق قىلغان ئەۋلادى (ئەبۇلجاھان، دىباكۇيخان، كۆيۈكخان ۋە باشقىلار)، تاتار-موڭغۇل ۋە تۈرك قوۋملىرى پادىشاھلىرىنىڭ (موڭغۇلخان، قاراخان، ئوغۇز خانغا ئوخشاش)تارىخى بايان قىلىنغان بولۇپ،بۇنىڭ سىرتىدىكى كۆپ نەرسىلەر باشقا ئەسەرلەردىنلا مەلۇم، لېكىن بۇ باپتا يەنە بەزى مۇھىم مەلۇماتلارنىمۇ ئۇچىر ىتىمىز. مەسىلەن؛ ئوغۇزخان دەۋرىدە(مۇئەللىپنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ ئەجداتلىرى قەدىمكى ئىراندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان پېشدادتلار بىلەن زاما نداش بولغان).ئۇ ئەمەل بۆلگەن ساراي قۇبۇل مۇراسىملىرى تەرتىۋى، تۈرك قوشۇ نلىرىنىڭ تۈزۈلىشى، ئۇلۇس سېستىمىسى،«ئوغۇزخان ھەربىر شاھزادىسىنى بىر دىن ئۆلكىگە تەيىنلەيدۇ، ئۇلارغا لەقەم ھەمدە تامغىلارنى بەلگىلەيدۇ. تۈرك قوشۇ نلىرىنىڭ تۈزۈلىشى، ئوسمانلى تۈرۈك سۇلتانلىرىنىڭ شەجەرىسى شۇلارنىڭ جۈ ملىسىدىندۇر. مەزكۇر باپتا كەلتۈرۈلگەن تۈركلەر ۋە موڭغۇل قەۋملىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولىشىچە، ئۇلار بىر-بىرىگە شۇ دەرىجىدە يېقىن ئىستىقامەت قىلغانكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ شەجەرىلىرىمۇ ئارلاش-قۇرلاش بولۇپ كەتكەن. بۇ ھا لنى بىز راشىددىننىڭ يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسىرى (بىرىنچى جىلددىدا) ۋە مەشھۇر نېمىس شەرقشۇناسى گېرخارد دايېرفېرنىڭ «يېڭى پارس ئەدەبىياتىدا تۈرك-موڭغۇل ئېلمېنتلىرى»دېگەن تۆت جىلدلىق ئىزاھلىق لوغىتىدىمۇ ئېنىق كۆ رەلەيمىز.(گېرخارد دايېرفېر«يېڭى پارس ئەدەبىياتىدا تۈرك-موڭغۇل ئېلمېنتلىر ى»ۋېسبادىن نېمىسچە،1963 -1975-يىللىرى نەشرى).

ئىككىنچى باپتا؛ تۈرك-موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئەپسانىۋىي ئانىسى ئالانقوۋا ۋە ئۇ نىڭدىن تارقالغان ئەۋلادلار يەنى،پادىشاھلارنىڭ(بۇزەنجىر خاقان، بۇقاخان، دۇ تىمىنخان، قابىلخان،بايسۇنغۇرخان،بۆرتان باھادىر،يەسۇگەي باھادىر) تارىخي باياننى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ باپتىمۇ ئىلىم-پەن ئۈچۈن مۇھىم مەلۇماتلار ئۇچرا يدۇ. تۈرك-موڭغۇل قوۋملىرىنىڭ بىرلىكتە، ئارلىشىپ ياشاپ كەلگەنلىگى تۈرك دىيارى ۋە ئۇنىڭ باشقا قوۋملىرى ئارىسىدا تۇتقان مەۋقەيى، ئاددىي خەلقنىڭ بىر يەرگە،ئېنىقراقى،ئۆز

VIII ئەسىردە جالايىر قوۋمى باشلىقلىرىنىڭ كۆچىيىپ كېتىشى بىرىكتۈرۈلگەنلىكى (يەنى فېئوداللىق ھوقۇق)، ھۆكۈمدارىنىڭ بايرىقى ئاستىغا ھەققىدىكى مەلۇماتلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

«تۆت ئۇلۇس تارىخى»نىڭ ئۈچۈنچى بابىدا؛بۈيۈك جاھانگىر چىڭگىزخاننىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. بۇ يەردە كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلار ئىچىدە ئېتىبارغا سازاۋەر لىرىدىن موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ تۈزۈلىشى،ئۇنىڭ ئاق رەڭدىكى توققۇز تالالىق تۇغى،قۇرۇلتاي ۋە باشقا قۇبۇل مۇراسىملىرىدا بولىدىغان تەرتىپ-قائىدىلەر، تۈرك ئىلى، يەنى نايمانلار، قارلۇقلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يۇسۇنلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار مۇھىم ئەھمىيەت پەيدا قىلىدۇ. يەنە، شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، چىڭگىزخان زامانىدا تۈرك-موڭغۇل قوۋملىرى داھا (ئونلىك)، سادا (يۈزلىك)، ھازارا(مىڭلىك) ۋە تۈمەن(ئون مىڭلىك) لارغا بۆلۈنگەن. چىڭگىزخان زامانىدا«ھېچكىم»دەپ باشلىنىدۇ«تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا؛«ئۆز داھاسى، ساداسى ۋە ھەزاراسىدىن باشقا جايغا كېتەلمىگەي ۋە باشقىلارنىڭ پاناسىغا ئۆتەلمىگەي...بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلار باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن دەپ خەلق ئالدىدا ئۆلتۈرىدۇ»، بۇ توغرىسىدا «تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ مۇئەللىپى كەلتۈرگەن مانابۇ پاكىتمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئەسەرنىڭ تۆتىنچى بابىدا ئېيتىلىشىچە، چىڭگىزخاننىڭ 1225- يىلى خارەزىمشاھلار دۆلىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈ شىدىن قايتىشىدا، سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ ساھىلىدا، چېدىر تىكتۈردى، شۇچاغدا خان تەرىپىدىن بۇيرۇق قىلىندىيكى، ئەركانى دەۋلەت ۋە باشقا ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىرى ئۆزقەدرى ۋە مەۋقەسىگە مۇئاپىق ئوۋ مەيدانىدا بىردىن ئولجىنى قولىغا كىرگۈزىۋالسۇن: تۈرلۈك ئوۋلارغا ئۆز تامغىلىرىنى باسقاندىن كېيىن قويىۋەتسۇن». بۇ پاكىت موڭغۇل ئىمپىرىيىسىدە پەقەت، يەر، سۇ، ئوۋ قىلىنىدىغان قورۇقخانىلار ۋە ئۇنىڭدىكى جانۋارلارمۇ فېئودالLARغا بىرلەشتۈرۈپ قويۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ پاكىت بىزنىڭ تۈرك-موڭغۇل جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولغان فېئودا لىلىق مۇناسىۋەتلەر ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمىزنى بىر قەدەر كېڭەيتىشكە ياردەم بېر ىدۇ. ياكى چىڭگىزخاننىڭ شۇ قەدەر تېز ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن مەملىكەتلەر، جۈملىدىن، ئاشۇ زامانىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتلىرىدىن بىرى بولغان خارەزىم ئىمپىرىيىسى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى تەمىنلىگەن سىياسىتىنى خاراكتېر لىگۈچى مانا بۇ مىسالمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. «ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانى مۇئەززەم،-دەپ ئوقۇيمىز بۇ ئەسەردە،-بىرەر دىن ۋە مىللەتكە يان باسمىغان، بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەت ئۈستىدىن ئۈستۈنلىگى تەئەسسۇبىدىن ئۆزىنى يىراق تۇتاتتى، مۇسۇلمانلار تائىپىسىنىڭ ئۆلىما ۋە زاھىدلىرىنى ئەزىز كۆرەتتى». يەنە بىر مۇھىم مىسال: «ئادەم ئاتا زامانىدىن بۈگۈنكى كۈنگىچە بىرەر پادىشاھ سىپاھى تۈركلەر نىڭكىدىن مۇپەسسەل بولمىغان»،پەقەت تۈركلەردىنلا تۈزۈلگەن چوڭ-چوڭ ھەربىي قىسىملار چىڭگىزخاننىڭ ماۋەرائۇننەھىر، ھىندىستان،

ئىران، ئەزەربەيجان ۋە باشقا مەملىكەتلەرگە قىلغان يۈرۈشلىرىگە پائال قاتناشقان. ئەسەردە ئۇچرىغان«چىڭگىزخان جۇجىخاننى بارچىل (بارچىلكەند) شەھرىنى ئېلىش ئۈچۈن بىر تۈمەن تۈرك لەشكەر بىلەن ئەۋەتتى»،«تۈركلەربىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا تۈركانخاتۇن ئەۋلادلىرى بىلەن ئەسىر ئېلىنغانىدى»،«قوشۇن يۇرتلىرى نىڭ تەگرىقۇتلىرىنى تۈرك ئاتلىرىنىڭ ئايىغى ئاستىغا تاشلىدى»، «ھىندىستا نىنىڭ ئاب ھاۋاسى تۈركلەرنىڭ مىجەزىگە ياقماي، نۇرغۇنلىرى كېسەلگە مۇپتىلا بولدى»دېگەنگە ئوخشاش پارچىلارنى ئۇچرىتىمىز،بۇ ئەسەردە. يەنە ئاشۇ تاڭغۇت ئۇرۇشى ھېكايىسىدە كەلتۈرۈلگەن مانا بۇ شېئىرغا دىققەت قىلىڭ:

كاماندارى تۈركان بەتىرى ھەدەڭ،
زىرىھرا كۇشادا زى ھەم چەۋمى تاڭ.

مەنىسى:

تۈرۈك كاماندازلار ھەدەڭ ئوقى بىلەن
ساۋۇتنىڭ تار كۆزىنى ئاچتىلەر.

مەزكۇر باپتا يەنە دىققەتكە سازاۋەر مەلۇماتلار باربولۇپ،بىز بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ھەممىسنى كەلتۈرمەي ئاز بىر قىسمىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش بىلەنلا كۇپايىلىنىمىز. بۇلار: قاراختايلار تەرىپىدىن ئىمىل دەرياسى بويىدا بىنا قىلىنغان شەھەر ۋە ئۇ نىڭغا يېقىن ئەتراپتىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن 40 مىڭ ئائىلە تۈركلەر،خارەزىمشاھ ئەلاۋۇددىن مۇھەممەد بىلەن تايانقۇ باش بولغان قاراختاي قوشۇنى ھىجرىيە 607-يىلى رەبىئەل ئەۋەل ئېيىنىڭ 8-كۈنى (مىلادى 1230-يىلى 30-ئاۋغۇ ستت كۈنى) ئىلى دەرياسى بويىدا بولۇپ ئۆتكەن دەھشەتلىك ئۇرۇشنىڭ تەپسىلا تى،مۇڭغۇللار ئىستىلاسى ئارىپىسىدا خارەزىمشاھ ئەلاۋۇددىن مۇھەممەدنىڭ سەمەر قەند مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش توغرىسىدا ئېلىپ بارغان ئىشلىرى، بەلخ شە ھرىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن قورشىۋېلىنىشى ۋە موڭغۇل ئارمىيسى تەركىبىدە چىڭگىزخانىنىڭ باشقا مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىشىغا پائال قاتناشقان تۈرك قوشۇ نلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ سەردارلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردۇر. خاراكتېرلىك ئىككى مىسال: «تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، موڭغۇللار ھۇجۇمى ئارىپىسىدا خارەزىمشاھنىڭ پەرمانى بىلەن 300 مىڭ ئادەم سەمەرقەند سېپىلى، شەھەر قەلئەسى ۋە باشقا مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى مۇستە ھكەملەش ئىشىغا سەپەرۋەر قىلىنغان، شۇچاغدا ھەقىقەتەنمۇ شەھەرنى مۇستەھكەملەش، ئۇنى قامال جەڭلىرىگە تەييارقىلىش توغرىسىدا چوڭ ئىشلار ئېلىپ بېرىلغان ئىكە ن. «تۆت ئۇلۇس

تارىخي»»دا كەلتۈرۈلگەن بۇ مەلۇمات 1960-يىللىرى ئەپراسىيا پىتا ئېلىپ بېرىلغان ئارخىلوگىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئىشلىرىنىڭ نەتىجلىرى بۇلارنى ئىسپاتلايدۇ.(ۋ. ئا. كارلىۋاروۋ شېشكىن؛«ئەپراسىياپتىكى ئارخىلو گىيلىك تەكشۈرۈش»تاشكەند 1969-يىل روسچە نەشرى،136-141-بەتلەر). ئىككىنچى مىسال: مەلۇمكى، 1221-يىلى باھار پەسلىدە موڭغۇللار خۇراسانىنىڭ قەدىمقى ئىقتىسادىي-سىياسىي ۋە مەدەنىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بەلخ شەھر ىنى ئىشغال قىلىپ ئۇنى خارابىلىككە ئايلاندرۋەتتى. ئىبنى ئەل ئەسىر (1160 - 1232) نىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە شەھەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن دۈشمەنگە تە سلىم بولغان،شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چىڭگىزخان بەلخ خەلقىگە مېھىر-شەپقەت كۆرسە تكەن ھەمدە شەھەر ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى ئامان قالدۇرغان. («تارىخ ئەل-كامىل»، تورنىبېرىگ نېمىسچەنەشرى 12-جىلد، لېيدىن، 1853-يىل، 255- بەت). يەنە باشقا بىر كاتتا تارىخچى ئالاۋۇددىن ئاتا مەلىك جۇۋەينى (1226-1273)نىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، قۇدرەتلىك خان، يەنى چىڭگىزخان ئاۋال شەھەرنىڭ ئاما نلىقىغا ۋەدە قىلغان، لېكىن كېيىن سۆزىدە تۇرماي شەھەرنى ۋەيران قىلغان.(مىرزا مۇھەممەدخان قەزۋىنىي«تارىخي جاھانگوشاي»،لېيدىن-لوند ون،1912-يىل ئېنگىلىزچە نەشرى، 1-قىسىم 103-، 104-بەتلەر). مىرزا ئۇلۇ غبەگ بۇ ھەققە تامامەن باشقا مەلۇماتلارنى كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا چىڭگىزخان بەلخلىقلار ئەڭ ئاخىرقى خانى خارەزىمشاھ جالالىددىن (ھىجرىيە 618-628-يىللىرى،مىلادىيە 1220-1231-يىللىرى)نىڭ ئادەملىرىگە باشپاناھ بولغانلىقى ئۈچۈن شەھەر ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى جازالىغان. ئۇنىڭ ئەمرى بىلەن بەلخئاب دەرياسىغا ياسالغان بەندى ئەمىر تۇغانى بۇزۇپ تاشلانغان. شۇچاغدا بەلخ ۋە ئۇنىڭ تۈمەنلىرى ئالتە ئاي سۇئاستىدا قالغان.

ئەسەرنىڭ تۆتىنچى بابى چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ يۇرتى، يەنى، موڭغۇلستان بىلەن شىمالىي جۇڭگونى ئىدارە قىلغان بىۋاستە ۋارىسلىرى تارىخىغا بېغىشلانغان ۋە ئۇكتايخاقان (ھىجرىيە 624-639-يىللىرى،مىلادى 1227-1241– يىللىرى) زامانىدىن تا ئارىق بوقا (ھىجرىيە 728-يىلى، مىلادى 1328-يىلى) ئەۋلادى ئۇردايخاقانغىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك،بۇ باپتا؛ چىڭگىزخان زامانىدىن تاكى ئەمىرتۆمۈر زامانىغىچە موڭغۇلستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان 21 ھۆ كۈمداردىن 17 سىنىڭ تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنغان. مۇھىمى شۇكى، راشىد دىن ئۇلاردىن پەقەت بەشىنىڭ (ئوكتاي، چاغاتاي، كۆيۈكخان، مەنسۇرخان، قۇ بلاي خاقان)نىڭ نامىنى. «مۇقەددىمەئىي زەپەرنامە»نىڭ مۇئەللىپى شەرپىددىن ئەلى يەزدى (ھىجرىيە 858-يىلى، مىلادى 1454–يىلى ۋاپات بولغان) ئۇلاردىن پەقەت 14نىڭ نامىنى يازغان، خالاس. («مۇقەددىمەئىي زەپەرنامە»، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئېنىستىتوتى كۆتۈپخانىسى قولىيازمىلار بۆلۈ مى، 1-1520-نومۇر، 59-، 62-بەتلەر).

بەشىنچى باپ؛ چىڭگىزخاننىڭ تۇنجى ئوغلى جۇجىخاننىڭ نەسەبىدىن بولغان 33 خان زامانىدا دەشتىقىپچاق (ھازىرقى قازاقىستان، غەربىي سىبىرىيە ۋە بالغاسۇيى يەرلىرى)نىڭ تارىخىدىن ھېكايە قىلىدۇ. بۇ باپتىمۇ ۋەقەلەر قىسقا تەرىزدە بايان قىلىنغان.لېكىن، شۇنداق بولسىمۇ، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئايرىم مەلۇماتلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ يەردە شۇلاردىن بەزىلىرىنى كەلتۈرۈپ ئۆتمە كچىمەن.

1. دەشتىقىپچاقتا، ئومۇمەن موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تار قىلىش مەسىلىسى. مەلۇمكى بىر ۋاقىتلاردا قاراخانىيلار تەسەررۇپى ئاستىدا بولغان جايلاردا، جۈملىدىن ئالتاي، ئىلى ۋادىسى، يەتتىسۇ ۋە قەشقەردە ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنى Xئەسىردىلا سۇتۇق بۇغراخان (ھىجرىيە 344- يىلى تۇغۇلۇپ، تەخمىنەن 955-956-يىللىرى ۋاپات بولغان) دەۋرىدە تارقىلىشقا باشلىغان. چىڭگىزخان ماۋەرائۇننەھرنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن، ئاشۇ يۇرتلاردا ئىسلام ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بۇخارادىن بىر گورۇھ يىرىك مۇسۇلمان روھانىيلارنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. ئۇنىڭدىن قالسا، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، تا ئۆزبېكخان(ھىجرىيە 712-742-يىللىرى، مىلادىيە 1312- 1342- يىللار) غىچە، گەرچە يات دىندا بولسىمۇ، مۇسۇلمان ئاھالىسى ۋە روھانىيلىرىغا نىسپەتەن ياخشى مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن، ئۇلارنى تەقىپ ئاستىغا ئالمىغان. بۇ ھەقتە جۇۋەينىنىڭ يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسىرىدىمۇ، راشىدىنىنىڭ«جامىئۇت تاۋارىخ»دىمۇ،مۇسۇلمان روھانىيلىرىنىڭ يازمىلىرىدىمۇ، «تۆت ئۇلۇس تارىخي»دىمۇ بەزى مۇھىم مەلۇماتلار كەلتۈرۈلگەن. دەشتىقىپچاقتا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، ھازىرغىچە بۇ مۇھىم ئىجتىمائىي- سىياسىي ۋەقە XIVئەسىرنىڭ بېشىدا، يەنى ئۆزبېكخان دەۋرىدە بولغانلىقى تەكىتلىنىدۇ. لېكىن«تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا بۇ جەريان باتۇخان (ھىجرىيە 624-653 –يىللىرى، مىلادىيە 1227-1255-يىللىرى) ۋە باراكخان(بەركخان) پادىشاھلىقى دەۋرىدە (ھىجرىيە 655-665-يىللىرى،مىلادى 1257- 1267- يىللىرى) باشلانغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، باراكخا نىنىڭ مۇسۇلمان ئايالنى ئېمىپ چوڭ بولغانلىقى، يەنى، مۇسۇلمان كىشى ئىكە نلىگى،بۇخارادىكى مەشھۇر ئىلاھىيەت ئالىمى سەيفىددىن بۇخارىزىي(XIIئەسىر نىڭ ئىككىنچى يېرىمى،(ھىجرىيە 659-يىلى، مىلادى 1251-يىلى) دىن تەلىم ئالغانلىقى ئېيتىلغان. باشقا بىرجايدا، يەنى ئۆزبېكخان پادىشاھلىقى بايان قىلىنغان يەردە، (ھىجرىيە 720-يىلى،مىلادى 1320–يىلى) دا ئەنەشۇ پادىشاھ ھىنىڭ سەئىي ھەركەتلىرى بىلەن زەڭگى ئاتا ۋە ئۇنىڭ خەلىپىسى سەئىد ئاتىلار نىڭ يېتەكچىلىكىدە دەشتىقىپچاقتا كۆچۈپ يۈرگەن تۈرك-موڭغۇل قوۋملىرىنىڭ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە مۇيەسسەرر بولغانلىقى ھەققىدە ھېكايە قىلىنىدۇ.

مەزكۇر باپتا كەلتۈرۈلگەن«ئۆزبېك»ئېتنونىمىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلار ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ. مەلۇمكى، ئۆزبېك خەلقىنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسى ھازىرغىچە تولۇق ھەل قىلىنمىغان بىر مەسىلە بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئىلىم-پەندە بۇ مەسىلىگە بولغان ھەرخىل چۈشەنچىلەر ۋە قاراشلار مەۋجۇت،مەسىلەن؛ھ.ئا. ئارىستوۋ، ئا.يۇ. ياكوۋېسكىي، ل.ل. ئىۋانوۋ ھەمدە چەتئەللىك ئالىملاردىن م.ئا. چاپلىچكا ۋە ھ.ھۇككىملارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، «ئۆز بېك»ئېتنونىمى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى ئۆزبېكخاننىڭ نامى بىلەن باغلىق، باشقىچە ئېيتقاندا،ئۆزبېك نامى ئاشۇ خاننىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان. ۋ.ۋ. گىرو ىسىېي ۋە ئا.ئا. سېمونوۋلار بولسا، دەشتىقىپچاقنىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى ئاق ئوردىدا ئاشۇ زامانلاردا ياشىغان تۈرك-موڭغۇل قوۋملىرى ئۆزبېكلەر دېيىلەتتى. ھ. ۋامبېرىي،گ.خاۋارىس،لېلىۋولارنىڭ پىكرىچە دەشتىقىپچاقتا كۆچۈپ يۈرگەن تۈرك -موڭغۇل قەبىلىرى ئۆزلىرىنى ئەركىن تۇتقانلىقى سەۋەپلىك ئۆزبېكلەر(ئۆز-ئۆزىگە بەگلەر) دەپ ئاتالغان بولۇشلىرى مۇمكىن. (ئاھمەدوۋ«ئۆزبېك كۆچمەنلىرى» موسكۋا،1965-يىل روسچە نەشرى،11-،17-بەتلەر). بىر قاتار مۇھىم تارىخي مەنبەلەر (گەردىزىي، راشىددىن، ھەمدۇللاھ قەزۋىنىي«ئىسكەندەر ئانانىمىي»، خاندەمىر«تارىخى گۇزىدە نۇسرەتنامە»،«مېماننامەئي بۇخارا»، «تارىخي ئابدۇلخەيرىخانىي»غائوخشاش ئەسەرلەر)نى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش شۇنى كۆرسىتىدۇكى،«ئۆزبېك» ئېتنونىمى توغرىسىدا بىلدۈرۈلگەن كېيىنكى پىكىر ھەقىقەتكە بىر قەدەر يېقىن. «ئۆزبېك»ئېتنونىمى XIXئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا پەيدا بولغان، «ئۆز بېكلەر»دېگەندە XIVئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىن ئاجرىلىپ چىققان دەشتىقىپچاقنىڭ شەرقىي قىسمىدا يەنى، ھازىرقى قازاقىستان ۋە غەربىي سىبىرىيەدە كۆچۈپ يۈرگەن تۈرك-موڭغۇل قوۋملىرى نەزەردە تۇتۇلغان. لېكىن شۇنىڭدىن كېلىپ چىقىپ ئۆزبېكلەر خەلق سۈپىتىدە XIVئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ مەلۇم بولغان،دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئۆزبېكلەر، قازاقلار، قاراقالپاقلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدا تلىرى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ياشاپ كېلىۋاتقان جايلاردا كۆن كەچۈرگەن. ئەمما،ئاشۇ زامانلاردا ئۇلار ئۆزبېكلەر، قازاقلار، قاراقالپاقلار دەپ ئاتالمىغان. ئۇلار ئومۇمەن تۈرك ياكى ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان قەبىلىلەرنىڭ (بۈركۈت، نايمان، دارمان، قوڭغىرات، مانغىت ۋاھاكازا)نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ توغرىسىدا «تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلار بېرىلگەنكى، ئۇلارنىڭ ئىلىم- پەن، خۇسۇسەن ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىش ئەھمىيىتى بىنىھايەت كاتتىدۇر. ئەسەردىن مانا بۇلارنى ئوقۇيمىز: «...توقتامىشخاننىڭ دۆلىتى پايانىغا يەتكەندىن كېيىن، ھەزرىتى سۇلتان مۇھەممەد ئۆزبېكخان...تەختكە ئولتۇردى، ئۆزبېك ئۇلۇسىنى ئۇنىڭغا ئايرىپ بەردى.

ھىجرىيە 712-يىلى (مىلادى 1312–يىلى) سەلتەنەت تەختىدىن جاي ئالدى.

ئېيتىلىشىچە، ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپ ئاردىن سەككىزيىل ئۆتكەندىن كېيىن، ماشا يىخلار

ۋە مۇسۇلمانلارشەيخى، ئەۋلىيالار قۇدبى ھەزرەتى زەڭگى ئاتىنىڭ،-ﷲ ئۇنىڭ قەبرىسىنى مۇنەۋۋەر قىلسۇن،-ئىشارىتى بىلەن جانابى سەئىدزادىلەر ئاللا ھنىڭ ئىرادىسى بىلەن يولدىن ئاداشقۇچىلارنى توغرا يولغا سالغۇچى مۇردلارنىڭ پىرى مۇرشدى، تالىپلارنىڭ يوللىغۇچىسى ھەزرىتى سەئىد ئاتا-ﷲ ئۇنىڭ سىر لىرىنى مۇقەددەس قىلسۇن،-يەنى زەڭگى ئاتانىڭ خەلپىسى ئارقىلىق- ھەر ئىككىلىسىگە ئاللاھنىڭ رەھمىتى ياغسۇن-...ھىجرىيە 720-يىلى (مىلادى 1320-يىلى) ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى. بۇقىسقا باياننىڭ تەپسىلاتى«ماقامەتى ھەزرىتى سەئىدئاتا»دىگەن كىتاپتا بايان قىلىنغان

سۇلتان مۇھەممەد ئۆزبېكخان ئۆزىنىڭ ئەل-ئۇلۇسى بىلەن ئىلاھىي سائادەت ۋە پەزىلەتكە ئېرىشىپ، ھەزرىتى سەئىد ئاتىنىڭ غايىپ ئىشارىتى ۋە ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسنى ماۋەرائۇننەھىر دەرياسى تەرەپكە ئېلىپ كە لدى. ھەزرىتى سەئىدئاتىغا- ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە رىزالىقى بولسۇن،- قۇلاق سىلىشتىن بۇيۇن تولغىغانلار بۇ سائادەتتىن بىخەۋەر ھالدا، ئۇ يەردە (دە شتىقىپچاقتا) قالدى ۋە «قالماق»دىگەن نامغا مەنسۇپ بولدىلەركى، بۇنىڭ مە نىسى «قالغان»دىمەكتۇر. ھەزرىتى سەئىد ئاتا- ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە رىزالىقى بولسۇن،-ھەمدە سۇلتان مۇھەممەد ئۆزبېكخان بىلەن بىللە ماۋەرائۇننە ھىرگە كەلگەن كىشىلەردىن:«بۇ كەلگەن كىم؟»-دەپ سورىدى. ئۇلارنىڭ پاد ىشاھى ۋە سەردارى ئۆزبېكخان بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنى«ئۆزبېك»دەپ ئاتىدى. شۇ سەۋەپتىن ئاشۇ زاماندىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھىرگە كەلگەن كىشىلەر «ئۆزبېك »دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. دەشتىقىپچاقتا قالغان كىشىلەربولسا، «قالماق» بو لدى».

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن پارچىلاردىن مۇنداق ئىككى مۇھىم خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ:

1. دەشتىقىپچاقنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە غەربىي سىبىر ئۆزبېكخان ئالتۇن ئوردا تەختىگە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرىمۇ ئۆزبېك ئۇلۇسى دەپ ئاتالغان. دېمەك شۇ كەڭرى زېمىندا كۆچۈپ يۈرگەن تۈرك-موڭغۇل قوۋملىرى «ئۆزبېك»دېگەن بىرلا ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان.

2. شۇ پەيتكىچە پەندە«ئۆزبېك-خەلق نامى سۈپىتىدە،XVئەسىرنىڭ ئاخىرى XVIئەسىرنىڭ باشلىرىدا دەشتىقىپچاقتىن كۆچۈپ كەتكەن»دېگەن پىكىر ھۆكۈمرانىدى.«تۈت ئۇلۇس تارىخىي»دا كەلتۈرۈلگەن بۇ مەلۇماتتىن «ئۆز بېك»خەلقىنىڭ نامى سۈپىتىدە، ماۋەرائۇننەھىرگە XIVئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، بەلكىم ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق (باتۇخان بىلەن باراكخان تارىخىدا كەلتۈرۈ لگەن بەزى مەلۇماتلارنى ئېتىبارغا ئالغاندا) كىرىپ كەلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ مەلۇمات

شۇبھىسىزكى، ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئېتنىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ ئالتىنچى بابى؛ئىران بىلەن ئەزەربەيجان ئۇ ستىدىن ئالاھەزەل بىر ئەسىر مابەينىدە (ھىجرىيە 654ـ754ـيىللىرى، مىلادى 1256ـ1353ـيىللىرى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىلخانىيلار دۆلىتى، شۇنىڭدەك، ئار پاخان دەۋرىدە (1336ـ1335) نوپۇزى ئارتىشقا باشلىغان چوپانىيلار (شەيىخ ھەسەن كۇچاك) ۋە جالايىرلار (شەيىخ ھەسەن بۇزرۇگ) تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ باپتا ئىلخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىچكىي ئەھۋالى ۋە تاشقىي سىياسىتىگە ئائىت بىرتالاي قىممەتلىك مەلۇماتلاربار. مەراغە رەسەتخانىسى (ھىلاكوخان دەۋر ىدە بىينا قىلىنغان)، غازانخان(ھىجرىيە 694ـ703ـيىللىرى، مىلادى 1295 ـ1304ـيىللىرى) زامانىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىي ئىسلاھاتلار ۋە سۇلتانىيە شەھرىنىڭ بىناقىلىنىشى،كەيخاتۇخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا (ھىجرىيە 693ـيىلى، مىلادى 1294ـيىلى) ئىران زېمىنىدا خەنزۇلارغا تەقلىد قىلىپ قەغەز پۇل چىقىرىلىشى، ئولجايتۇخان ھۆكۈمرانلىقى يىللىرى (ھىجر بيە 703ـ717ـيىللىرى، مىلادى 1304ـ1317ـيىللىرى) ئۇن ئىككى ئىمامنىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىلەرنىڭ قۇيۇلىشى شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن، ئىلاخانىيلار دۆلىتىنىڭ مىسىر، شام(سۈرىيە)، ئالتۇن ئوردا ھەمدە چاغاتاي ئۇلۇسى بىلەن بو لغان سىياسىي مۇناسىۋىتى ھەققىدىمۇ،ناھايىتى زور ئېتىبار بېرىشكە تېگىشلىك مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىمىز.

«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ ھىلاكولار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا يەنەبىر مۇ ھىم تەرىپىمۇ بار. ئۇنىڭدا مۇساخاندىن كېيىن (ھىجرىيە 736ـ754ـيىللىرى، مىلادى 1336ـ1356ـيىللىرى) ئارىسىدا ئۇلۇس تەختىدە ئولتۇرغان بىر نەچچە خا ن: تۇغاي تېمۇر ئىبنى سۇرىي، ساقى بېگىم بىنتى ئولجايتۇ سۇلتان ، جاھان تېمۇرخان ئىبنى ئەل ئەفرەڭ، ئىبنى كەيخاتۇخان سۇلايمانخان ھەققىدىمۇ مۇھىم مەلۇماتلار كەلتۈرۈلگەن. يەنە بىر مۇھىم نەرسە-بۇ چىڭگىزخانىنىڭ قېرىندىشىنىڭ ئەۋلادى ئەبۇ شەيىخ ئەلى كەۋىن ھەققىدىكى مەلۇماتتۇر. ئەسەردە بۇشەخس ھەققىدە،جۈملىدىن مۇنداق دېيىلگەن: «ئەبۇ شەيىخ ئەلىنىڭ بوۋىسى (ھىجر بيە 705ـيىلى، مىلادى 1305ـيىلى) ئون مىڭ ئائىلە خېشۇ ئەقرەبەسى بىلەن قايدۇخان ئىبنى غازى ئوغۇل ئىبنى ئوكتاي خاندىن يۈز ئۆرۈپ، خارەزىم ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. ئەل بولۇپ كەلگەندە ئۇنى ئولجا يتۇخان ئۆلتۈردى،ئەۋلادى بولسا جۇرجان تەۋەلىگىدە ياشاپ قالدى. ۋاقتى كېلىپ، XIVئەسىرنىڭ 50ـيىللىرىدا مەھەللىۋى فئۇداللار ئەنە شۇ ئەبۇ شە يىخ ئەلى كەۋۈنىنى جۇرجاندىن ئىزلەپ تېپىپ تەختكە ئولتۇرغۇزغان. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، چاغاتاي ئۇلۇسىدا بولغانغا ئوخشاش ئىراندىمۇ ئوكتايخان ئەۋلادلىرى ھاكىمىيەت ئۈچۈن كۆرەش ئېلىپ بارغان ئىكەن.

ئەسەرنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى-ئۇنىڭ يەتتىنچى بابىدۇر. ئۇنىڭدا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چىڭگىزخان زامانىدىن(1227-يىلى) تاكى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشى(1370-يىلى) غىچە بولغان تارىخ ھېكايە قىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئازكەم 150 يىللىق تارىخى تەتقىق قىلىنمىغا ن. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى، بۇ ھەقتىكى قوليازما مەنبەلەرنىڭ يېتەلىك بولما سلىقىدىندۇر. توغرا، چاغاتاي ئۇلۇسىدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان خانلار ھەققىدە ناھا يىتى قىسقا مەلۇماتلار شەرىپىددىن ئەلى يەزدىنىڭ«مۇقەددەمەئىي زەپەرنامە» سىدە، مەھمۇد ئىبنى ۋەلىنىڭ «بەھرۇل ئەسرار»دىمۇ كەلتۈرۈلگەن. لېكىن «ئۆت ئۇلۇس تارىخي»ئۇلارغا نىسپەتەن بىر قەدەر تولۇقراق. ئۇنىڭدا ئۇلۇستا ھۆكۈمرا نلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئوكتايخان نەسلىدىن (ئەلى سۇلتان، دانىشمەنچىخان، سۇيۇرغاتمىش ۋە سۇلتان مەھمۇدخان)غىچە بولغان 33 خاننىڭ تارىخى قىسقا تەرىزدە بايان قىلىنغان.

بۇ باپتىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە تېگىشلىك مەلۇماتلار كۆپ. بۇلار ئارىسىدا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئورامى،(ھىجرىيە 636-يىلى،مىلادى 1238-يىلى) بۇخارادا يۈزبەرگەن مەخمۇت تورابى باشچىلىق قىلغان خەلق قوزغىلىڭى، چاغاتاي ئۇلۇسى بىلەن ئىلخانىيلار دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر، چاغاتاي ئۇلۇ سىنىڭ ئىجتىمائىي-سىياسىي ھاياتىدا بارلاس ئەمىرلىرىنىڭ جۈملىدىن، قاراچاي نويان،ئىجىل نويان، ئالىنگۇز نويانلارنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە رولى، دۇۋاخان (تەخمىنەن، ھىجرىيە 690-706-يىللىرى، مىلادى 1291- 1306-يىللىرى) ۋە كېپەكخان (ھىجرىيە 709-يىلى،مىلادى 1309-يىلى)، ئىككىنچى قېتىم (ھىجرىيە 718-،726-يىلى، مىلادى 1318-1326-يىللىرى) دەۋرىدە يۈرتنى ئاۋات قىلىش يولىدا ئېلىپ باغان چوڭ ئىشلىرى،(مەسىلەن؛بەلخ ۋە ئەندىجان شەھەرلىرىنىڭ قايتىدىن قۇرۇلۇشى، مەمۇرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىسلاھاتلار)، تارما شىرىن(ھىجرىيە 726-734-يىللىرى،مىلادى 1326-1334-يىللىرى)نىڭ ھىند ىستانغا قىلغان يۈرۈشى، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ XIVئەسىرنىڭ 40-50- يىللىر ىدىكى سىياسىي ئەھۋالى ھەمدە ئەمىر قازاغاننىڭ يۈرۈشلىرى شۇلارنىڭ جۈ ملىسىدىندۇر.

بۇ باپتا يەنە، چىڭگىزخان ۋاپات بولۇش ئالدىدا (1227-يىلى) ئۆزى ئىگە للىگەن مەملىكەتلەرنى ئوغۇللىرىغا تەخسىملەپ بەرگەندە، ئىككىنچى ئوغلى چاغا تايخانغا قەشقەر، يەتتىسۇ ۋادىسى ۋە ماۋەرائۇننەھىرنى، خۇرازەمنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئىنئام قىلغىنى،ھازىرقى ئابغانىستان ۋە شىمالىي ھىندىستان زېمىنلىر ىنىڭ بولسا،كېيىنچە ئاندىن چاغاتايلار تەسەررۇپىغا ئۆتكەنلىگى ھەققىدىكى مەلۇما تلاربار ئىدى. «تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا يېزىلىشىچە، ئابغانىستان بىلەن شىمالىي ھىندىستان زېمىنلىرى

چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدىلا چاغاتايخانغا بۆلۈپ بېرىلگەن. بۇ ھەقتەئەسەردىن تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇيمىز:«چىڭگىزخان غۇران زېمىن ھاكىملىغىنى، قەشقەر ئەتراپلىرىدىن ئۇيغۇرلار زېمىنى چىگرىسىغىچە؛ سەيھۇن دەرياسى ئايىغىغىچە بولغان يەرلەر؛ئىران بىلەن تۇران ئارلىقىدىكى بەلخ، بەدە خشان، كابۇل، غەزنى، سىند دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ سۇيۇملۇك پەرزەندى(چاغاتايخان)غا بەردى».

مەلۇمكى،تارماشىرىنىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشى نەتىجىسىدە مەملىكەت پايتەختى دېھلى ئىشغال قىلىنىدى. شۇچاغدا چاغاتايخان قوشۇنى گۇجارات، سۇمھات ۋە سۇرات شەھەرلىرىنىمۇ ئىشغال قىلدى. توغرا، باسقۇنچىلار ھىندىستا ننى ئۇزىل-كېسىل ئىشغال قىلالمىدى،لېكىن ھىساپسىز ئولجىلارغا ئىگە بولۇپ قايتتى.

چاغاتاي ئۇلۇسىدا، XIVئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا كۈچىيىپ كەتكەن فىئودال تارقاقلىق ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.«تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا يېزىلىشىچە،بۇ تارقاقلىق يەسۇن تۆمۈرخاندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكەن. (تەخمىنەن 743-ھىجرىيە، مىلادى 1343-يىلى) بىر گورۇھ فىئوداللار يەسۇن تېمۇرنى تەختتىن چۈشۈرۈپ،ئورنىغا ئوكتايخاننىڭ ئەۋلادى ئەلى سۇلتاننى تەختكە چىقاردى. ئەلى سۇلتان يەسۇنتېمۇرخان تەرەپدارلىرىنى تەقىپ ئاستىغا ئالدى، خەزىنىنى تالان-تاراج قىلدى. ئەڭ دەھشەتلىكى شۇكى، ئۇ تۇمۇنخان ۋە ئەمىر تۆمۈرنىڭ بوۋاكالانى كۈچلۈك باھادىر زامانىدىن بېرى ئۆي، ئائىلىلىرى بىلەن بارلاسلار ئائىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاجۇ-تەخت خان ئەۋلاد ىغا، مەملىكەت مادارلىق،يەنى ئەمرۇل-ئۇمەرالىق مەنسىپى بولسا، بارلاس بەگلىر ىدىن كۈچلۈك باھادىر ئائىلىسىگە ئەبەدىل-ئەبەت تىگىشلىك بولىشى ھەققىد ىكى ئەھدىنامىنى يىرتىپ تاشلىدى. XIVئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغا كەلگەندە، دۆلەت تىزگىنى يەنەبىر نۇيۇزلۇق فىئودال-ئەمىر قازاگان قولىغا ئۆتۈپ قالدى. لېكىن ئەلەڭگىز نۇيان بارلاسنىڭ ئەۋلادى: سەيفىددىن ھاجى بارلاس ۋە ئۇنىڭ سالاھىيەتلىك جىيەنى ئەمىر تۆمۈر بوش كەلمىدى-مەملىكەت مادارلىق مەنسىپى ئۈچۈن ئەمىر قازاگان ھەمدە ئۇنىڭ ئەۋلادى بىلەن مۇرەسسەسىز كۆرەش ئېلىپ بار دى ۋە ئاخىرى غەلىبە قازاندى.

ئەسەردە يېزىلغان چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، يەنى ھەبىي بۆلۈ نىملىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بەك مۇھىمدۇر. مەسىلەن؛قاراۋۇل قىسىم ئاشۇ ۋا قىتلاردا بۆلۈنغار، ھىراۋۇل(ئىلغار قىسىم ئارقىسىدىن يۈرگۈچى بۆلۈنمە)- بۇرۇنغار، مەيمەنە(ئوڭ قانات)- ئاۋانغار(ھازىرقى ئاۋانگارت شۇنىڭدىن ئېلىنغان بولساكېرەك)، ساقا(ئەۋرگارت) — ئۆكچۈنغار دەپ ئاتالغان ۋاھاكازالار.

«تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا بۇ ۋە بۇنىڭغا ئوخشاش مەلۇماتلار كۆپ. بۇنىڭغا قارىماي ئەسەرھەم ئايرىم كەمچىلىكلەردىنمۇ خالى ئەمەس. مۇشۇ يەردە ئەگەر تەبىر جايىز بولسا، كۆڭلۈمدىكى بىر گەپنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن. ئادەتتە كىشىلەر كىتاپتىن بىرەر خاتالىق-كەمچىلىك سەزسە، كۆپۈنچە مۇئەللىپكە مالامەت قىلىدۇ. بۇ-كىتاپنىڭ چوڭ-كىچىكلىگىدىن قەتئىي نەزەر، قانچىلىك جاپا- مۇشاقەت بىلەن ئىجادقىلىنغانلىقىنى بىلمىگەنلىكتىندۇر. ئۇ كىتاپ قوليازمىمۇ ياكى باسمامۇ، بۇنىڭدىن قەتئىي نەزەر ئوقۇرمەنىنىڭ قولىغا يەتكىچە مۇئەللىپتىن تاشقىرى يەنە بىر نەچچە ئادەمنىڭ قولىدىن ئۆتىدۇ. قوليازما كىتاپنى ئالساق، ئۇ بىر ياكى بىر نەچچە خەتتاتنىڭ ئەمگىكى بەدىلىگە يارتىلىدۇ. كۆپۈنچىسى كاتىپ قىمۇ باغلىق. ئەسەرنىڭ مۇكەممەللىكى، خاتا ۋە كەمچىلىكلەردىن مەلۇم دەرىجىدە خالى بولىشى نۇرغۇن جەھەتلەردىن خەتتاتنىڭ بىلىمى، ئىخلاسى، ھەتتا ئىنتىزامىغا ھەم باغلىق. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن، كىتاپ ئومۇمەن مەلۇم خاتا-كە مچىلىكلەردىن خالى بولالمايدۇ. «تۆت ئۇلۇس تارىخي»، جۈملىدىن، ئۇنىڭ بىزگىچە يىتىپ كەلگەن نۇسخىلىرىمۇ بەزى بىر خاتالىقلاردىن خالىي ئەمەسلىگى شۇ سەۋەپتىندۇر.

ئەسەردە كۆزگە چېلىقىدىغان ئەڭ چوڭ ھەمدە ئەڭ كۆپ خاتالىق- موڭغۇلچە ۋە خەنزۇچە ناملارنىڭ(ئاتالغۇ، جۇغراپىيىۋى ۋە ئېتنىك ناملارنىڭ) بەزى جايلاردا توغرا يېزىلمىغانلىقىدۇر. مەسىلەن ئەنگۇر باۋىرچى ئورنىغا –كۈگۈر، دۇتۇرمېنەن- دۇتۇمنخان،گىيۇگىن-كېۆكىن، قۇتۇقۇنۇيان-خەتاقۇيانۇيان، جامۇقا-شامۇقا، قاراسۇبەچى ئورنىغا قۇرا-سۇبەنچى،دەيدۇ ئورنىغا-دۇدۇ،مەنزى-مسكىن، سا قچىن-ساقىين، ھانگياس-تاقناس، تەيسۇ-تويكايىخ،خەنجىن- خۇربەخت ، دۇلىشىڭ(دىياۋشەن)- چاقاندۇ؛جاجىرەت ئورنىغا-جانجىرەت،تايجىۋۇت-تايچى غۇت،كۆنكۇتان ئورنىغا-كۈنغان ۋە باشقىچە كۆرۈنۈشلەردە يېزىلغان.

بەزى ھاللاردا ۋەقەلەرنىڭ يىلنامىلىرى بۇزۇپ كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن؛ ئىلخا نىيلاردىن غازانخاننىڭ مىسىر بىلەن بولغان ئۇرۇشى ئۈچ يەردە –ئۈچ خىل: ھىجىر يىە 699-، 708-ۋە 703-يىللىرى دەپ كۆرسىتىلگەن.

بەزى ئورۇنلاردا بولسا، مەسىلەن؛ ئىلخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق نۆۋىتى ئالما شتۇۋېتىلگەن.

ئەسەردە ئاشۇرۋېتىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن؛ موڭغۇل قوشۇ نى ئۆرگەنچنى يەتتە ئايلىق قامالدىن كېيىن، ئىستىلا قىلىپ 100 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن، 100 ھۈنەرۋەن ۋە سەنئەت ئەھلىنى موڭغۇلستان تەرەپلەرگە ھەيدەپ كەتكەن،نىشاپور قەتلىئام قىلىنغاندا 747 مىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن،دىيىلىدۇ. چىڭگىزخان ئىستىلاسى

ئارپىسىدا مەرۋى ئاھالىسى بىر مىليون 300 مىڭ، نىشاپور ئاھالىسى بىر مىليون 747 مىڭ دەپ كۆرسىتىلگەن.

لېكىن ئەسەردە ئۇچرايدىغان شۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كەمچىلىكلەر ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتىگە مۇتلەق تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئۇلۇغبەگنىڭ«تۆت ئۇلۇس تار ىخي»دېگەن ئەسىرى مەركىزى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ XIII–XIVئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئىجتىمائىي-سىياسىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدىغانلىقى شۈبھىسىز.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، بىز چاغاتاي ئۇلۇسى تارىخىنى ياخشى بىلمەيمىز. مەملىكەتنىڭ چىڭگىزخاننىڭ ئىستىلاسىدىن تا ئەمىر تۆمۈرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانلىقىغا قەدەر بولغان تارىخى بىز ئۈچۈن قاراڭغۇ. «تۆت ئۇلۇس تارىخي»دا كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلارنى شەرفىددىن ئەلى يەزدىينىڭ «مۇقەددەمەئى زەپەرنامە» ۋە مەخمۇد ئىبنى ۋەلىنىڭ «بەھرۇل ئەسرار»غا ھەمدە ئارخىلوگىيە پېنى قولغا كەلتۈرگەن مەلۇماتلارغا بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىنسا،شۈبھىسىزكى، پەندىكى بۇ ئاق داغنى يۇيۇش مۇمكىن.

«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ بۇ ئۆزبېكچە نەشر نۇسخىسىنىڭ بىرتانىيە مۇز بيى(ئەنگىلىيە)دە ساقلىنىۋاتقان ئا دد 26190 نومۇرلۇق قوليازما نۇسخىسى ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

شۈبھىسىز،«تۆت ئۇلۇس تارىخي»نىڭ بۇ نەشرىدە، ئۇنىڭ تەرجىمىسىدە ھەم،تەتقىقات قىسىملىرىدىمۇ بەزى جۈزئى خاتالىقلار سادىر بولغان بولۇشى تۇرغان گەپ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ خالىسانە پىكىر-مۇلاھىز ىلىرىگە مۇھتاجمىز. خالىسانە ياردەملەر ئەسەرنىڭ يېڭى، پۇختىراق نەشرىنى تەييارلاشقا ياردەم بېرىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئاپتۇر-بۆرىباي ئەخمەدوۋ: ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى.

مىرزا ئۇلۇبەگ «تۆت ئۇلۇس تارىخي» ناملىق كىتاپىنىڭ تاشكەنت يازغۇچى نەشرياتى تەرىپىدىن 1994-يىلى نەشر قىلىنغان ئۆزبېكچە نەشرىگە ئاساسەن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلدى.